

○ Visioenen van schoonheid

- Over ordening en chaos

Door de geschiedenis heen zijn er vele pogingen gedaan een ervaring van schoonheid te duiden. In dit essay onderzoekt ook regisseur Anouke De Groot de betekenis(sen) van het begrip 'esthetisch' en wat schoonheid voor haarzelf zou kunnen betekenen.

Anouke de Groot

We verlangen altijd naar visioenen van schoonheid, we dromen altijd van onbekende werelden.
Maxim Gorki

In het woordenboek staat het woord 'esthetisch' omschreven als 'met de waardering van het schone in betrekking staand' en synoniem aan 'schoon'. Vragen 'wat esthetisch is', is daarmee op een andere manier vragen 'wat (van) schoonheid is'. De wetenschap die zich met deze vraag bezighoudt is de esthetiek, de schoonheidsleer. In zijn toegankelijke boek *Filosofie van de schoonheid* probeert John Armstrong via verschillende esthetische theorieën die ontwikkeld zijn door de eeuwen heen, een antwoord te vinden op de vraag waarin het geheim van schoonheid schuilt. Dit boek wil ik in het essay gebruiken om naar verschillende esthetische theorieën te verwijzen.

Maar ook interviewde ik een aantal generatiegenoten en vrienden¹. Zij associeerden het woord 'esthetisch' vrijwel allemaal met 'vormbewust'. Werken die zij als esthetisch hebben ervaren, omschreven ze als vormbewust, waarbij ze noemden dat er heldere en consequente vormkeuzes gemaakt leken te zijn. Het viel me daarbij op dat ze het woord 'esthetisch' bijna uitsluitend gebruikten voor visueel werk, niet voor tekstueel of muzikaal werk. Ze gebruikten het begrip 'esthetisch' om vormelijke aspecten van een werk of object te kunnen benoemen. Geen van hen gebruikte 'esthetiek' om een inhoudelijk thema van een kunstwerk of motieven te beschrijven.

Formalisme

Inderdaad proberen sommige filosofen het geheim van de schoonheid van een object - en daarmee waarschijnlijk ook van niet-materiële kunstwerken als muziek en theater - te vinden in de vorm ervan. John Armstrong noemt in zijn boek het voorbeeld van de Engelse schilder William Hogarth: hij schreef dat schoonheid ligt in de vorm van een lijn of lijnen die een object heeft. Daarbij vond hij licht glooiende lijnen de mooiste. De kronkelende lijn geeft bijvoorbeeld een korset of een sofa schoonheid, volgens Hogarth. Hiermee laat de schilder Hogarth zich volgens Armstrong kenmerken als een formalist, iemand die gelooft dat schoonheid afhangt van de vorm en het patroon van de vorm.

Hogarth geeft een psychologische verklaring voor onze voorliefde voor de kronkellijn: wij hebben weliswaar behoefte

¹ Al deze mensen zijn studenten aan een kunstvakopleiding of werkzaam in het theaterveld, omdat ik geïnteresseerd ben hoe het woord 'esthetisch' in relatie met de waardering voor theater wordt gebruikt.

aan regelmaat, maar te veel daarvan wordt saai. We hebben ook behoefte aan variatie, maar bij te veel variatie wordt de constante verandering of steeds weer nieuwe informatie te veel en raken we de draad kwijt. Schoonheid ontstaat bij uniformiteit te midden van variatie, zegt Hogarth. Dit is bijvoorbeeld het geval bij de spiraal; de lijn die het oog het meest behaagt omdat de lijn voortdurend subtiel van richting verandert en de mate van verandering versnelt en vertraagt naarmate de curve wijder of smaller wordt. Ook de verhoudingen van het patroon voldoen hier perfect aan. Deze lijn toont dat eenheid en variatie samen kunnen gaan, een basale eis van de geest, waar schoonheid in voorziet². Het 'geheim' van schoonheid valt volgens formalisten dus terug te brengen tot de vorm (met een bepaald patroon).

Ordering

Een patroon wordt gevormd door een aantal regels of afspraken die herhaaldelijk worden toegepast. Bijvoorbeeld afspraken over de lengte van de diameter die de spiraal achtereenvolgens heeft en over de scherpte van de bocht van de draaiing. De vorm van het patroon wordt, zou je kunnen zeggen, door deze regels of wetten bepaald. Je kan het vergelijken met spelregels: over het oppervlak waarop gespeeld wordt en met welk lichaamsdeel je de bal aan mag raken en welke richting de bal heen moet. In dans gecreëerde wetmatigheden bijvoorbeeld (spelregels voor het gebruik van ruimte en tijd en kracht) bepalen de vorm van de bewegingen. En zo is het ook bij de kronkellijn: door een aantal regels of wetmatigheden wordt uit de chaos van mogelijke lijnen één lijn gecreëerd.

Door ordening ontstaat vorm. Maar ook: in de vorm toont zich de ordening. Door de regels ontstaat een selectie en een ordening. Deze selectie bezit eenheid doordat het aan dezelfde regel(s) voldoet of daardoor gekenmerkt worden. In de wiskunde kan een formule de wetmatigheden - en daarmee een ordening - van de natuur blootleggen. Ik moet denken aan een lezing van natuurkundige Robbert Dijkgraaf, waarin hij stelt dat als men ooit een formule zou vinden die alle wetmatigheden in zich draagt, deze van de allergrootse schoonheid zou moeten zijn. Dat komt dan doordat in de complexiteit die wij waarnemen toch een ordening zit, een wederkerigheid en een eenheid. Pythagoras schreef iets vergelijkbaars, namelijk dat achter de ogenschijnlijke chaos en verwarring van de waarneembare wereld een wiskundige orde schuilt van grote schoonheid. Zijn definitie van schoonheid was dat deze orde wordt gereflecteerd in alles wat van schoonheid is.

Maar waarin zit precies de schoonheid van een orde, vraag ik me af? Of van de transparantie van een ordening? Waarin zit de schoonheid van een consequente ordening die zich in de vorm toont? Ik vraag me af: zou het te maken hebben met een verlangen naar overzichtelijkheid temidden van complexiteit? Staat ordening hier tegenover willekeur? En creëert het kader van de ordening naast schoonheid ook betekenis, zoals een bal tussen twee paaltjes doorschoppen betekenis krijgt binnen de ordening van de spelregels?

Kunst is altijd een ordening. De schoonheid van een consequente ordening in een kunstwerk (zoals ook een wiskundige formule bloot kan leggen) is dat het als een zekere gecreëerde eenheid aanvoelt en niet als willekeur en

² John Armstrong , p. 13

betekenis heeft binnen een context. Misschien is dat wat een deel van schoonheid in de kunst is: tegenover chaos verband en noodzakelijkheid stellen. Is een 'esthetisch' kunstwerk ook altijd een 'vormbewust' werk waarbij de vormkeuzes consequent zijn doorgevoerd? In de natuur wordt zo'n consequentie oorzaak en gevolg genoemd, maar in de kunst bepaalt de kunstenaar wat consequent is, elke keer opnieuw. Wat volgt had ook niet kunnen volgen. De kunstenaar overdenkt: welke consequenties volgen er uit mijn (artistieke) keuze?

Als de keuzes consequent blijven of altijd aan een aantal regels, wetten, afspraken of codes blijven voldoen (waar altijd nieuwe bij kunnen komen en oude kunnen ophouden of onderbroken worden) ontstaat er een ordening (i.p.v. willekeur) die de vorm bepaalt, een consequente vorm. In de vorm toont zich de ordening naar afspraken of regels of codes, waarbinnen een esthetische noodzakelijkheid lijkt te ontstaan. De noodzakelijkheid voor het tonen van deze ordening (en niet een andere) ligt bij de kunstenaar.

Compositie en proportie

Muziek zou je kunnen zien als een aaneenschakeling of vervlechting van verschillende patronen van melodie en ritme. Samen vormen deze een compositie. Ook dans zou je kunnen beschrijven als een compositie van verschillende patronen die het lichaam maakt in ruimte en tijd. Bij theater zou je misschien kunnen spreken van een compositie van patronen van de verschillende tekensystemen. In een compositie worden verschillende delen tot een geheel geordend, verschillende patronen tot een geheel gevlochten of

een samenstelling van verschillende elementen gemaakt. Hierin speelt verhouding of *proportie* een grote rol.

In de geschiedenis van de esthetica is proportie ook een element waarin vaak één van de voornaamste geheimen van schoonheid gezocht werd. Pythagoras, filosoof en wiskundige, schreef dat alle schoonheid wordt bepaald door proportie. Proportie heeft te maken met verhoudingen die – net als patronen - door regels worden vastgelegd. Dit zijn wiskundige verhoudingen, maar ze hoeven niet zo gelezen te worden. Vaak weet men gevoelsmatig of de proporties kloppen of niet, of de verhouding tussen de delen een mooi geheel opleveren. Als dat het geval is, ondergaat men een aangenaam gevoel van schoonheid.

Harmonie

Zo werkte in de oudheid architect Palladio zeer nauwkeurig met de verhoudingen tussen de onderdelen³. In zijn gebouwen *harmonieerden* de verschillende onderdelen met elkaar. Pythagoras beschreef dat de verhouding tussen de lengte van een snaar van een muziekinstrument correspondeert met de toon die de snaar maakt. Als je een strakgespannen snaar aanraakt, produceert deze een toon. Als je een snaar aanraakt die precies de helft is van de vorige, produceert deze een toon die in harmonie is met de voorafgaande en zijn de twee tonen in harmonie. Samen vormen ze een octaaf. De tonen 'passen bij elkaar'. Dat mensen dit als 'juist' ervaren en van het geluid genieten, lijkt te corresponderen met de wiskundige proporties van de lengte

³ Een pilaar, zegt Palladio, moet negen keer zo lang zijn als hij breed is. Het kapiteel boven aan de zuil, waarin acanthusbladeren uitgehouwen zijn, moet even hoog zijn als de zuil breed is. Het kapiteel is dus een negende van de lengte van de zuil, etc.

van snaren.⁴ Deze wetmatigheid in proportie lijkt ook een eenheid in het gehoor te veroorzaken. .

Als de samenstelling van de onderlinge delen, de proporties in afstand in ruimte, maar ook in tijd (of licht of kleur) als aangenaam worden ervaren, dat het 'klopt', kun je spreken van harmonie. En voor sommigen, zoals Pythagoras, is schoonheid harmonie; een ordening die klopt⁵.

Een harmonie zou dus omschreven kunnen worden als een samenwerking van delen of elementen tot een welgeordend en daardoor aangenaam aanvoelend geheel. De verschillende delen zijn in overeenstemming. Ze botsen niet of wringen niet of zijn niet met elkaar in gevecht. Een eenheid die in overeenstemming is, waarin alles klopt, zou je in een bepaald opzicht een ideale situatie kunnen noemen. Een situatie waar je naar zou kunnen verlangen. Zo bezien is de schoonheid van harmonie misschien wel gelijk aan de belofte van een utopie. Een utopie die troost zou kunnen bieden als hoop op verlossing van het ontwrichte, onvolledige, willekeurige. Soms spreken we dan van een geheel 'in balans' en een 'uitgebalanceerde' orde die klopt. Deze harmonie kan tot in de details worden doorgevoerd, waarbij niets buiten proportie of uit evenwicht is, niets steekt uit, ontwricht: de harmonie van een gepolijst, uitgebalanceerd geheel.

⁴ John Armstrong, p. 41

⁵ Dat de proporties kloppen en het tot een harmoniserend geheel kunnen maken, zegt alleen nog niets over *waarom* ze kloppen, of waarom juist de helft van een snaar en niet een andere wetmatigheid. Net als in de natuurkunde wordt door de beschrijving van de wetmatigheden alleen een antwoord op het *hoe* gevonden en niet op het *waarom*. Ik wilde schrijven dat in deze ordening het geheim van schoonheid ligt, maar dat is misschien niet de juiste formulering. De sleutel tot de ordening van de wereld is schoonheid, volgens Pythagoras. En de schepper zou zo zijn opgegaan in het scheppen van schoonheid dat de kosmos harmonieus in elkaar zit.

Het paradijs

In werkelijkheid bevindt het leven zich meestal in een 'onvolmaakte' staat. Juist daarom heeft de mensheid zichzelf misschien altijd al getroost met visioenen van een volmaakte plaats; het paradijs, hof van Eden, Elysium, zo schrijft Armstrong. Het zijn namen voor verblijfplaatsen van 'volmaakte' materiële schoonheid. Het volmaakte is ook op verschillende manieren verbonden met immateriële schoonheid: met 'idealen' van puurheid, onschuld, beloning en verlossing. Het paradijs lijkt een fantasieruimte waarin het mooie en het goede en het ware overeenkomen.

Maar los van religieuze en politieke achtergrond, schrijft Armstrong, vertegenwoordigt het paradijs ook het verlangen om in het hier en nu een persoonlijk, esthetisch 'lustoord' te scheppen. De fantasie wordt ingezet om het volmaakte decor (voor een volmaakt leven) te scheppen. Toch zijn dit decor en leven potentiële bronnen van grote droefheid, want hoe uitgebreider, verfijnder en serieuzer het verlangen, hoe moeilijker het is te verwezenlijken. Het verlangen kan zich ontwikkelen tot een gebied waar de werkelijkheid helemaal niet meer aan kan voldoen. Het paradijs is geworden tot een fictieve plek.

Maar is daarmee ook schoonheid onbereikbaar geworden? Is ook estheticisme een extreme, verwrongen gehechtheid aan onmogelijke schoonheid geworden? Echte liefde vereist immers acceptatie van de ware aard van het begeerde goed - en dus van zijn beperkingen. Zonder die erkenning houdt men er niet echt van, men is verliefd op een verwrongen schoonheidsfantasie, schrijft Armstrong. Aanbidden wij

vandaag de dag schoonheid misschien te veel? Zelfs in de kunst?

Ontaarding van het systeem

Een ervaring dat iets van schoonheid - of esthetisch – is, wordt niet alleen veroorzaakt door het verlangen een esthetisch 'lustoord' te scheppen. En evenmin door alléén de aanwezigheid van consequentie in vorm en precisie in compositie (van tijd of ruimte of beweging of geluid). Er is meer nodig dan een verlangen of de harmonie van een gepolijst, uitgebalanceerd geheel om ware schoonheid te creëren. Als alles aan een helderheid en consequentie voldoet, mis ik iets. Om mij heen, in de dagelijkse wereld, zie ik wetmatigheid, ordening en patronen, maar ook chaos en ontaarding van systemen en willekeurigheid. Zie ik onvoorspelbare elementen en absurde, tegenstrijdige details, snelle constante, grillige verandering, botsing met het voorafgaande, onverenigbaarheid en verdeeldheid.

Ik herken zelf het schoonheidsgevoel dat samengaat met de beschrijving van 'esthetisch' als een transparantie in vorm en consequentie in regels en regelmatigheid die een eenheid lijkt aan te brengen. Als patronen die soms eenvoudiger en soms complexer worden, maar waar steeds een (heldere) wetmatigheid in zit. En dat de proporties en verhoudingen van de verschillende elementen ten opzichte van elkaar een schoonheid in zichzelf lijken te dragen. Soms zelfs met een tamelijk complexe wetmatigheid. Mij overkomt die herkenning soms bij een constructie en compositie van beweging in een dansvoorstelling, zoals bij voorstellingen van de choreograaf William Forsyth, die werkt met systemen uit de geometrie. Daarbij lopen soms de rillingen over mijn rug.

Maar ook momenten van chaos, van ontaarding of ontbinding van de regels en afspraken, van verwarring en tegenstrijdigheid dragen een schoonheid in zich, omdat deze weerspiegelen wat ik om me heen zie. Ook de momenten van vertwijfeling lijken nodig: de momenten van ontaarding en van deconstructie. Van ontbreken van logica en wetmatigheid of het ontaarden van bestaande logica en wetmatigheid. Ik lijk momenten van botsing, grilligheid, impulsiviteit en absurditeit nodig te hebben en momenten die worden overgelaten aan het toeval.

Misschien zit schoonheid ook juist in het zoeken van een eenheid, noodzakelijkheid en orde. Waarbij deze op momenten gecreëerd wordt en op andere momenten weer ontaardt. Of uit elkaar raakt, verder van ons weg raakt of bewust gebroken wordt om nieuwe orde te kunnen vinden. Misschien beweegt schoonheid zich tussen deze twee polen: de chaos van tegenstrijdigheden, willekeurigheid, absurditeit, het losraken van betekenis en logica – en het geordende, logische, wetmatige en noodzakelijke. Misschien zit er schoonheid in de dynamiek van het bewegen tussen beiden - tussen ordening en chaos; in het zoeken en creëren van logica en noodzakelijkheid op de momenten waarop dit lijkt te ontglippen. Omdat een helder geconstrueerde ordening in vorm - tot het complexe, esthetisch kan zijn, maar de bewegingen tussen ordening en chaos eveneens.

Anouke de Goot (1981) studeerde Filosofie en Theaterwetenschap (Uva) en studeerde vervolgens in 2009 af aan de Regie Opleiding (AHK). Eerder schreef ze in Lucifer # 6, najaar 2006 het essay 'Het onderworpen lichaam'.